

“SÜRGÜNÜN 75. YILINDA AHISKALI TÜRKLER”

16-17 KASIM 2019

Editör

Rüstem Mürselođlu

Editör Yardımcısı

Ozan Ömer Akgül

Kapak Tasarımı

Enes Bilgin

ISBN Numarası
978-605-63528-1-2

AHISKALI TÜRKLERDE NAZAR (KARŞILAŞTIRMALI TAHLİL)*

THE EVİL EYE IN MESKHETIAN TURKS (COMPARATIVE ANALYSIS)

СГЛАЗ У ТУРОК-МЕСХЕТИНЦЕВ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Mürsel ETHEM **

İsmet EŞMELİ ***

Özet

Nazar, “beğenilen bir şeye kıskançlıkla bakmak ve zarar verecek şekilde onu etkilemek” anlamıyla kullanılmaktadır. Ayrıca nazar kelimesi, daha ziyade kıskançlık duygusuna bağlı olarak zarar verici etkiye sahip göz ve bakışla alakalı kabul edilmekle birlikte herhangi bir şeye yönelik hayranlık ve övgü sözleri de etkisi bakımından nazar kapsamında görülmüştür.

Nazar inancın toplum yaşamında önemli bir yeri vardır. Belli bazı özelliklere sahip kimselerde bulunduğu inanılan; insanlara ve diğer canlılara, mala mülke zarar veren, bakıştaki çarpıcı ve öldürücü güç şeklinde tanımlanan nazar inancının kökeni oldukça eskidir. Nazar inancı Eski Sümer, Bâbil, Grek, Roma, Pers, Hint ve çeşitli Avrupa kavimlerinde varlığına rastlamamız mümkündür. İlk ortaya çıkışı net olmamakla beraber, kaynakların belirttiğine göre, nazar inancı milâttan önce 4000 yılına kadar dayanmaktadır. Hatta bazı araştırmalar nazarın Taş devrinin son çağı olarak bilinen neolitik çağlara kadar uzandığı iddia edilmektedir.

Nazar inancının Ahıska Türklerinde de bireysel ve toplumsal açıdan önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Ahıska Türklerinin uzun yıllar sürgünde olmalarına rağmen nazar inancı konusunda da büyük oranda geleneksel Türk inancıyla benzerlik göstermektedir.

Biz bu çalışmamızda ilk önce nazarla alakalı genel ve öz bilgi sunmaya çalışacağız. Daha sonra farklı din ve kültürlerde nazarla alakalı farklı inanışlarla ilgili araştırma yapacağız. Ardından Ahıska Türklerinde nazar inancını ayrıntılı olarak ele alacağız. Çalışmamızın son kısmında ise karşılaştırmalı tahlil yaparak Ahıska Türklerinde nazar inancının kökenini ve ortaya çıkış nedenlerini tespit etmeye çalışacağız. Araştırmamız neticesinde nazar inancının Ahıska Türklerinin günlük hayatlarının bir

---

* Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi BAP birimi tarafından 2019KKP122 numaralı proje ile desteklenmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
murselahiska@gmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, esmeliismet@gmail.com

parçası olup olmadığını ve bu konuda nesiller arasında farklılığın bulunup bulunmadığını tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ahıska Türkleri, Nazar, Göz Değmesi, İnanış.

Abstract

Evil eye is used in the meaning of jealously looking at something liked and affecting it in such a way as to harm it. Furthermore, evil eye is considered to be more relevant to the eye and the look that has a damaging effect due to the sense of jealousy. However, admiration and praise for anything has been considered within the scope of the evil eye.

The belief of evil eye has an important place in community life. The belief of evil eye, which it is believed that there are people with certain characteristics and defined as the striking and deadly power which causes harm to people and other living things and property in sight, is quite old. It is possible to see the belief of evil eye in the Old Sumerian, Babylonian, Greek, Roman, Persian, Indian and various European tribes. Although its initial appearance is unclear, sources say that the belief in the evil eye dates back to 4000 BC. In fact, some studies claim that the evil eye dates back to the Neolithic times known as the last period of the Stone Age.

It is seen that the belief of evil eye has an important place in Meskhetian Turks both individually and socially. Although Meskhetian Turks have been in the exile for many years, they are largely similar to traditional Turkish beliefs in the belief of evil eye also.

In this study, we will first try to provide general and concise information about the evil eye. We will then do research on different beliefs related to evil eye in different religions and cultures. Then, we will discuss in detail the beliefs of the evil eye in Meskhetian Turks. In the last part of our study, we will make a comparative analysis and try to determine the origins of the evil eye beliefs in Meskhetian Turks and the reasons for their emergence. As a result of our research, we will try to determine whether the evil eye belief is a part of the daily life of Meskhetian Turks and whether there is a difference between generations in this regard.

Keywords: Meskhetian Turks, Evil Eye, Whammy, Belief.

Резюме

Термин сглаз, используется в значении ревниво смотрящего на что-то, и воздействующего на него таким образом, чтобы причинить ему вред. Кроме того, слово сглаз, как полагают, относится к глазу и взгляду, который оказывает разрушительное воздействие из-за чувства ревности, слова восхищения и восхваления за что-либо.

Сглаз занимает важное место в народе. Считается, что есть люди с определенными особенностями; вера в сглаз корнями уходит в глубокую древность. Люди издревле верили в то, что сглаз владеет поражающей и смертоносной силой, наносит вред людям и другим живым существам и имуществу. Верования сглаза можно найти в

древне шумерском, вавилонском, греческом, римском, персидском, индийском и различных европейских племенах. Несмотря на то что его первоначальное появление неясно, источники утверждают, что вера в сглаз восходит к 4000 г. до нашей эры. Некоторые исследования даже предполагают, что сглаз восходит к периоду Неолита, известного как последний период каменного века.

Как известно вера в сглаз занимает важное место у Турок-Месхетинцев в социальной жизни. Несмотря на то, что Турки-Месхетинцы оторваны от своей родины, их вера в сглаз во многом схожа с традиционными Турецкими верованиями в сглаз.

В этом исследовании мы предоставляем информацию о сглазе. Затем мы исследуем различные верования, связанные со злом в разных религиях и культурах. Так же мы подробно рассмотрим верования сглаза у Турок-Месхетинцев. В заключительной части нашего исследования мы проведем сравнительный анализ и попытаемся определить происхождение верований сглаза у Турок-Месхетинцев и причины их появления. В результате нашего исследования мы попытаемся определить, является ли вера сглаза частью повседневной жизни Турок-Месхетинцев и существует ли разница в этом отношении между поколениями.

Ключевые слова: Турки-ахыска, Сглаз, Дурной Глаз, Верование.

Giriş

Ahıska bölgesi, Ardahan'ın Posof ilçesine yaklaşık on beş kilometre mesafede yer almakta ve şimdiki Gürcistan sınırları dâhilindedir. Belirtmek gerekir ki eskiden beri Ahıska bölgesi kritik bir konuma sahiptir ve belki de bundan dolayı tarih boyunca birçok kez el değiştirmiştir. Fakat sonunda, Osmanlının zayıflaması neticesinde Ahıska bölgesinin o zamanki Çarlık Rusya'sına teslim edilmek zorunda kaldığını görmekteyiz. Ama her hâlükârda, Ahıska toprakları eskiden beri Türklerin anavatanı olagelmıştır. Ahıska bölgesinin Türkler için anavatan olduğunu birçok kaynak açıkça dile getirmektedir ve bu durum tarihi vesikalarla sabittir (Büntürk, 2007, s. 9 vd.).

Ahıska bölgesine yerleşen Türklere "Ahıska Türkleri/Ahıskalı Türkler" adı verilmiştir. Bazı kaynaklarda ise "Meshet Türkleri/Meshetler" olarak geçmektedir ki bu isimlendirme daha çok Ahıska Türklerinin Türk asıllı olduğunu kabul etmeyenlerindir, diyebiliriz (Aydıngül ve Aydıngül, 2014, s. 35-36; Aydın, 2004, s. 304-306; Dervişheva, 2019, s. 34). Bildiğimiz kadarıyla Ahıska Türklerine sadece bu iki isimlendirme kullanılmaktadır. Bununla beraber Ahıska Türkleri kendi aralarında Ahıska

bölgesinde dedelerinin ikamet ettikleri köylere göre de (Namniyavurlu, Harcamlı, Adıgönlü, Gortibanlı vs.) isimlendirilmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla, Ahıska Türklerinin kökeni hakkında üç farklı görüşün ileri sürüldüğü belirtilmektedir. Bu görüşlerin bir kısmı Gürcülere, bir kısmı Ruslara ve bir kısmı da Türklere aittir.

Ahıska Türkleri Aslen Gürcü ve Hristiyan'dılar

İlk görüşe göre Ahıska Türklerinin aslı Gürcülerdir. Bu görüşe göre Ahıskalılar - ki bu görüşü savunanlar Ahıska kelimesi yerine Meshet kelimesini tercih etmektedirler – esas sahip oldukları Hristiyanlık dinlerini terk ederek Osmanlı tarafından Müslümanlaştırılmış yani Türkleştirilmişlerdir. Çünkü esasen Ahıskalılar eski Gürcü ve Hristiyan idiler. İddialardan da açıkça anlaşılacağı gibi bu görüş Gürcü kaynaklarında geçmektedir (Mirkhanova, 2006, s. 34; Aydınül ve Aydınül, 2014, s. 35).

Ahıska Türkleri Aslen Bulgar, Kıpçak ve Karapapakların Karışımıdır

Rus kaynaklarına bakıldığında, bu görüş Elena Lubarskaya hamına göre genel bir görüş olarak kabul edilmektedir, Ahıska Türklerin farklı Türk kabilelerden oluştuğu görülecektir. Bu görüşe göre Ahıska Türkleri Hun-Bulgar ve Kafkasya'da M.S. 2. yüzyılda (Kaynağın aslında (<https://lenta.ru/articles/2004/07/22/turks>) milattan sonra geçmektedir. Yoksa “People in Exile: The Oral History of Meskhetian Turks” ve “Ahıska Türkleri: Ulusötesi Bir Topluluk-Ulusötesi Aileler”de belirtildiği gibi milattan önce değildir) ortaya çıkan diğer Türk kabilelerinden gelmektedir (Lubarskaya, 2019, 21 Eylül).

Ahıska Türkleri Kıpçak Boylarındandır

Her ne kadar kaynaklarda “Kıpçak” kelimesinin etimolojik anlamı üzerinde ortak bir görüş olmasa da genel olarak söz konusu kelimenin “sarı, sarımsı, solgun” gibi anlamlara geldiği belirtilmektedir (Yücel, 2002, s. 420). Kıpçak Türklerin kimliklerinin kökenine gelince baktığımız kaynaklar açıkça net bir şey söylemeseler de Kıpçakların bir Türk kavmi ve boyu olduğu sonucuna ulaşmaktayız (Gökbel, 2001, s. 512 vd.; Polat, 2009, s. 512 vd; Sinan, 2000, s. 512 vd.; Alp, İ. 1993, s. 76vd.; Dadayev, 2013, s.10 vd.). Üçüncü görüşe göre Ahıska Türklerinin Kıpçakların soyundan geldiği belirtilmektedir.

Tarih kitaplarının tahmini verilerine göre Ahıska bölgesine Türklerin ilk yerleşim tarihi bin seneyi geçmektedir. Hatta bazı ilim adamları Ahıska bölgesindeki Türklük tarihinin milattan önceye gidecek kadar eski olduğuna dair ciddi tarihi vesikaların bulunduğunu dile getirmektedirler. Bu durumu Yunus Zeyrek şu şekilde ifade etmektedir:

Yukarı Kür ve Çoruh boylarıyla Ahıska bölgesinin Türklük tarihi, çok eski asırlara dayanmaktadır. Son Kıpçakların, Gürcü kralının davetiyle gelip yerleşmesinden yüzyıllarca evvel buralarda Kıpçak ve Bun-Türklerin yaşadığına dair ciddi haberler vardır. Doğu seferine çıkan Makedonların ünlü kralı İskender, M.Ö. IV. yüzyıl sonlarında Kafkasya'ya geldiğinde, ona karşı çıkan kuvvetli bir Türk varlığının olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, Kıpçak ve Bun-Türk adıyla anılmaktadır (Zeyrek, 2019, 21 Eylül, <https://www.tarihtarih.com>).

Söz konusu belgeler dikkate alınınca açıkça anlaşılacaktır ki Ahıska bölgesi eskiden beri Türklerin yerleştiği bir bölge olmuştur.

Tarih boyunca Ahıska Türkleri, hem Ahıska bölgesinde ikamet ettikleri dönemde hem de ikinci dünya savaşının ardından birçok sıkıntılara maruz kalmışlardır. Şöyle ki; takdir edilmelidir ki Ahıska Türkleri oturduğu Ahıska bölgesinde hâkimiyet el değiştirdikçe bazı sıkıntılar ve huzursuzluklar kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca Ahıska Türkleri ikinci dünya savaşından sonra Sovyetlerin zalim lideri Josef Stalin tarafından hayvan vagonlarıyla SSCB'nin farklı bölgelerine sürgüne maruz bırakılmıştır. Böylece uzun yıllardan beri ikamet ettikleri anavatanlarından ayrılmak zorunda kalan Ahıska Türkleri hep vatan özlemini sürdürmüştür.

Ahıska Türkleri bütün sıkıntı ve zorluklara rağmen birlik ve beraberliklerini koruyabilmişlerdir. Dil, din, adet ve örflerine sıkı bir şekilde bağlı kalmış ve günümüze kadar aktarılmasını sağlamışlardır. Ahıska Türklerinin sahip oldukları birlik ve beraberliği korumada en önemli faktörlerden biri de sahip olduğu inançları olmuştur, diyebiliriz.

Ahıska Türklerinin sahip olduğu inançlarıyla alakalı bazı ilmi çalışmaların yapıldığını söylememiz mümkündür. Fakat bununla beraber ilahiyat açısından ele alınıp ayrıntılı bir şekilde irdelendiğini söylememiz de zor olacaktır. Nitekim daha önceki çalışmalarımızda yaptığımız araştırmalara göre Ahıska Türklerinin Müslümanlık yönünün yeterince incelenmediğini, bu gibi konular üzerinde yeterince durulmadığını gördük (Eşmeli ve Ethem, 2018, s. 325-346). Fakat her şeye rağmen gün geçtikçe

Ahıska Türklerinin varlığı Türkiye'deki ilim camiasının dikkatini çekmekte ve Ahıska Türkleri farklı açılardan ele alınıp incelenmektedir. Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi'nin verisine göre Ahıska Türklerinin sadece 2018-2019 yıllarında bile Yüksek Lisans ve Doktora seviyesinde Türk Dili ve Edebiyatı, Turizm, Sosyoloji, Tarih, Hukuk, Dilbilim, Kamu Yönetimi ve Eğitim ve Öğretim gibi alanlara 13 tane tezde çalışmalara konu olduğu görülmektedir.

Belirtmek gerekir ki Ahıska Türklerinin geldikleri soy ve ikamet ettikleri bölge örf ve adetlerinin oluşmasında önemli bir faktördür. Bizim kabulümüze göre Ahıska Türklerinin soyu, Türk boylarından geldiği yönündedir. İkamet ettikleri bölge ise tarihi vesikaların belirttiğine göre milattan önceye dayanmaktadır. Bu açıdan baktığımızda Ahıska Türklerinin örf ve adetleri diğer Türkî milletlerin örf ve adetleriyle ya örtüşmesi gerekir veya birbirlerine yakın olması icap etmektedir.

Ahıska Türlerinde Nazar İnanışı ve İlgili Uygulamalar

1. Nazar

Toplum, aynı kültür, inanç ve dil gibi bazı ortak özelliklere sahip bir yapı olarak tanımlanmaktadır. İnsanın, dolayısıyla toplumun dokusunu, inanış ve kabullerini belirleyen belli bazı unsurlar bulunmaktadır. Toplumun sahip olduğu inanç, kültür ve coğrafya toplum içerisindeki bireylerin tavır, davranış ve tutumlarında etkili olan unsurların başında gelmektedir. Bu bağlamda Ahıska Türklerin nazar inanışını ve ilgili uygulamaları incelenirken bu toplumun tarihsel süreç ve sosyo-kültürel durumu göz ardı edilemez. Bu bağlamda öncelikle tarihsel süreçle birlikte Ahıska Türklerinin inanç geçmişini de dikkate almakta fayda olduğu kanaatindeyim.

Nazar inanışı ve ilgili uygulamalar bir milletin sahip olduğu tarihsel süreç, inanç ve karşılaştığı kültürler ve milletler tarafından etkilenmektedir. Dolayısıyla, çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi Ahıska Türkleri bir Türk boyu olması hasebiyle nazar ve buna bağlı uygulamalarında diğer Türk boylarıyla benzerlik göstermektedir. Bu sebeple, Ahıska Türklerinin nazar inanışı ve uygulamalarını ele almadan önce söz konusu topluluğun tarihsel sürecinden bahsettik.

Bu çalışmamızın ana konusu Ahıska Türklerinin nazar inancı ve ilgili uygulamaları olması hasebiyle nazar kelimesini açıkladıktan sonra nazar inancının kaynağıyla ilgili durumu kısaca izah edeceğiz.

Nazar, kelime olarak bakmak, görmek, düşünmek gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Türkçede terim olarak nazar, “beğenilen bir şeye kıskançlıkla bakmak, zarar verecek şekilde onu etkilemek” anlamında *nazar etmek* şeklinde kullanılmaktadır. Arapçada ise nazar kelimesi, *isabet’ül ayn* (*nazra*) şeklinde ifade edilmektedir (Gürkan, 2016, s. 443-444). Nazar, İngilizcede “evil eye”; Almancada “böser blick”; Yunancada “matisma”; Farsçada “bed nezer” şeklinde kullanılmaktadır. Bu bağlamda nazar, farklı kültür ve medeniyetlerde kendine yer bulmuştur (Keskin, 2008, s. 191-2014; Örnek, 1995, s. 167).

Terim olarak nazar, kelime anlamıyla ilişkili olarak, kıskançlık duygusuyla beraber bulunan ve zarar verici bir etkisi olan göz ve bakışla ilişkilidir. Bununla birlikte nazar kavramı, kelime anlamından farklı olarak, her hangi bir canlı veya cansız bir varlığa yönelik olarak sarf edilen hayranlık ifadesi ve sözü de etkisi açısından nazarla ilişkili olarak değerlendirilmektedir. Nazar, kıskançlık ya da beğeni ile ortaya çıkmakla birlikte, beğenilen bir insanı veya şeyi dikkatsizce övme neticesinde de oluşabilmektedir. Bu açıdan bir kişinin kendi yakınlarına veya kendisine ait olan bir şeye kendi nazarının değmesi mümkündür (Gürkan, 2016, s. 443-444). Bu anlamda nazar sadece kıskançlıkla olan bakıştan kaynaklanan bir durum değildir. Beğenilen bir şeye veya insan hakkında tedbirsizce konuşulması da nazara sebebiyet verebilmektedir. Başka bir ifadeyle nazar, sadece kıskançlıkla ve çekememezlikle bakış değil; aynı zamanda gıpta, imrenme, övünme, aşırı sevgi gibi olumlu duyguların da etkili olduğu bir durumdur (Arık, 2017, s. 232-233).

Nazar, tarihsel geçmişe sahip olan bir inanış olarak farklı milletlerde varlığını korumuş ve günümüzde de etkisini devam ettirmektedir. Nazar, eski milletlerin hayatında etkin olduğu gibi farklı tarihsel süreçlerden geçerek ve dönemler içerisinde bazı değişime uğrayarak günümüze ulaşmış olan bir inanıştır. Bu bağlamda nazar inancının tarihinin insanlık tarihiyle eş zamanlı olduğu düşüncesi yanlış olmayacaktır (Gürkan, 2016, s. 443-444).

Nazar, tüm Türk boyları arasında yaygın olarak toplumda etkili olan bir inanıştır. Bundan dolayı hem nazardan korunmak hem de nazardan kurtulmak için bazı uygulamalara yer verilmiştir. Bazı Türk boyları (Kazaklar) “nüsha” veya “tumar” yazdırıp üzerlerinde taşıırken, diğer bazı Türk boyları (Gagauzlar) muskayı hac ile birlikte kullanırlar. Türklerde İslam’dan önce, boyna asılan bir taş parçası, bitki, kurt dişi ve bazı hayvanların tırnağı gibi nesnelere koruyucu olarak kabul edilirdi. Bu nedenle bu gibi ‘şeyler’in nazara karşı kutsal koruyucu olduğuna inanılırdı. Diğer Türk boylarında olduğu gibi Ahıska Türklerinde de nazara ve ilgili uygulamalara yer verilmiştir (Eker, 2000, s. 47-48, 54; Keskin, 2008, s. 191-214).

Yukarıda da ifade edildiği üzere bir toplumun tarihi, inancı ve karşılaştığı kültür o toplumun dokusunun oluşmasında önemli birer etkidir. Bu bağlamda, İslam öncesinde Türklerde var olan nazar ve ilgili uygulamalar İslam’ı kabul ettikten sonra ya aynen korunmuş ya da bazı şekilsel ve anlamsal değişikliklere uğrayarak devam etmiştir. İslam öncesi, diğer milletlerde olduğu şekliyle Türk boylarında da nazar ve ilgili uygulamalarının yer aldığı bilinmektedir (Keskin, 2008, s. 191-214). İslam toplumunda nazarla ilgili tutum ve davranışlar ağırlıklı olarak Kalem suresinin 51. ayeti ile ilişkilendirilmektedir. Bu ayetin sebep-i nüzülü olarak, Hz. Peygamberi nazara uğratmaya çalışan ve bunu başaramayan bir adamın kötü niyet ve girişimi kabul edilmektedir (Yazır, 1938, s. 5305). Türk boyların ve dolayısıyla Ahıska Türklerinin nazar ve ilgili uygulamalarının kaynağında tarihsel, kültürel ve dinsel unsurların etkili olduğunu ifade etmek isabetli olacaktır. Nazar ve ilgili uygulamaların bu bağlamda değerlendirilmesi konunun daha sağlıklı anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2. Nazar ile İlgili Uygulamalar

Nazar ile ilgili uygulamalar farklı şekil ve gerekçelerle karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun oluşmasında insanın ve dolayısıyla toplumun zaman içerisinde sahip olduğu inanç, kültür ve coğrafya gibi etmenlerin etkili olduğu bilinmektedir. Bu nedenle yukarıda da ifade edildiği gibi nazarın kaynağı, gerekçesi ve insan-toplum hayatındaki fonksiyonunun

bilinmesi nazar inancı ile ilgili uygulamaların daha açık anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

a. Nazarı Değen Kişilerin Özellikleri

Ahıska Türklerinde nazarı degecek kişilerde bulunduğu kabul edilen bazı özellikler ön plana çıkmaktadır. Bu kişilerle ilgili kabullerde Ahıska Türklerinin ait olduğu kimlik, kültür, inanç gibi unsurların belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Nazarı degeceğine inanılan kişilerin özellikleri ile ilgili olarak da diğer Türk boylarıyla benzer bir kabullenme söz konusudur.

Nazar sahibi olduğu kabul edilen kişilerin belirgin özelliği göz rengidir. Renkli göze sahip olanların nazarlarının degeceği kabulünden dolayı onların nazarlarından sakınılması gerektiği kabul edilmektedir. Bu nedenle renkli göze sahip kişilerin bakışlarına maruz kalmamak için gayret gösterilir ve onların bakışlarından kaynaklanan zarardan kurtulmak için farklı uygulamalara yer verilir. Özellikle açık mavi veya çakır göz rengine sahip olanların nazarının daha güçlü olduğuna inanılır. Bu sebeple böyle kişilere karşı nazara maruz kalmamak adına dikkati olunması istenir (Çıblak, 2004, s. 103-125; İlmira Ragibova, Honaz, 31.01.2018; Gülşen Saifullaeva, Honaz, 18.03.2018; Demirel Abbas, Pamukkale, 18.03.2018). Nazarı degen kişilerin diğer bir özelliği ise, aşırı sevgi göstermeleridir. Bu sebeple aşırı sevgi göstermekten uzak olunması gerektiği kabul edilir.

Nazarı degen kişilerin bir diğer özelliği ise, çok dikkatli bir bakışa sahip olmasıdır. Bir kimseye ya da bir şeye bakışlarını hiç ayırmadan uzun süre bakan kişilerin nazar sahibi olduğu kabul edilmektedir. Yaşça olgun erkek veya kadınların da nazarlarının olduğuna dair bir kabullenme bulunmaktadır. Nazarı değdiği kabul edilen kişilerin bir diğer özelliği ise, toplum içerisinde kıskançlığıyla veya haset sahibi olmasıyla temaruz etmiş olmasıdır (Kibar Atamov (Ethem), Pamukkale, 31.01.2018; Gülmira Atamova, Denizli, 18.03.2018; Rıza Usmanov, Denizli 19.03.2018; Kerim İsmail, Honaz 02. 02. 2018).

b. Kimlere/Nelere Nazar Değer

Nazara, genellikle zayıf ve korumasız olduğu kabul edilen kişilerin maruz kalacağına inanılır. Bunların başında korumasız ve bakıma muhtaç olan bebekler gelmektedir. Bebeklerin kötü bakış veya tedbirsizce

söylenmiş sözden çabuk etkileneceği kabul edilir. Aynı şekilde, toplumun genel kabulleri çerçevesinde güzel veya yakışıklı gençlerin de nazara maruz kalacağı kanaati yaygın bir kabuldür. Yeni geline, yeni doğum yapmış kadına, işinde başarılı olan kişilere, maharetli ve çalışkan olanların nazara uğrayacağı düşünülür (İlmira Ragibova Honaz, 31.01.2018).

Bakımlı ve semiz hayvanlar nazarı değen kişilerden uzak tutulması gerektiği kabul edilir ve nazardan korunması için farklı uygulamalara yer verilir. Güzel ve verimli bir bahçenin nazardan uzak olması için de bazı koruyucularla korunması sağlanır. Yeni alınan bir nesne veya eşya için de nazardan korunması gerektiğine inanılır ve bunun için de bazı uygulamalara yer verilir.

c. Nazar Değmesinden Korunma Yolları

Nazar değmesinden korunmak için farklı metot ve uygulamalara başvurulmaktadır. Bunlar nazara maruz kalacağı kabul edilene ve kimin nazarından korunacağına göre farklılık göstermektedir.

1. İnsan İçin

Toplum içerisinde nazara maruz kalanların çoğunluğunu yukarıda bahsettiğimiz üzere bebekler, çocuklar, yeni gelinler ve yeni doğum yapmış olanlardır. Nazardan korunmak için insan söz konusu olduğunda yapılan uygulamaların başında muska gelmektedir. Nazara uğramadan önce söz konusu kişilerin nazardan uzak olması için muska yaptırılarak üzerlerinde, ancak gözle görünmeyecek şekilde, taşınmaları gerekmektedir. Böylece nazarın kendisine zarar veremeyeceği veya etkilemeyeceği kabul edilir (İlmira Ragibova Honaz, 31.01.2018).

Nazar boncuğu, özellikle bebeklerin nazardan korunması için kullanılan bir objedir (Arık, 2015, s. 191-208; Dervisheva, 2018, s. 572-573). Nazar boncuğunun farklı şekilleri olmakla birlikte bebek ve çocukların üzerlerinde takılı olanlar genelde küçük ama görülebilecek bir yerde olması gerekir. Bebeğin beşiğine ya da odasına asılan veya takılan nazar boncukları ise daha büyük ve ilk bakışta dikkatleri üzerine çekebilecek yerde olmalıdır ki, ilk bakıştan kaynaklanan nazarın etkisinden bebek ya da çocuğu korusun.

Bir kişinin aşırı övgü veya sevgisini belirtmesi durumunda o kişinin hemen maşallah denmesini sağlamak, insan olsun başka bir şey

olsun, nazardan korunma uygulamalarındandır. Bir diğere uygulama ise, İslam dini ile bağlantılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kötülüklerden koruduğuna inanılan muskaya benzeyen, nazar duasının nazardan korunmanın bir diğere yolu ise, İhlas, felak ve nas sureleriyle birlikte Âyetü'l-Kürsî'nin yazılı olduğu kâğıdı (muskaya benzer) üzerinde taşımaktır. Böyle yapan kişilerin de nazardan kendisini korumuş olacağına inanılır. Âyetü'l-Kürsî, felak ve nas surelerinin yazılı olduğu bir şeyi üzerinde bulundurmaz nazara karşı alınan bir tedbirdir (Seher Mursal, Honaz, 16.12.2017; Mayzer Hamit, Bursa, 19.03.2018; İlmira Ragibova, Honaz, 31.01.2018).

Nazar değmesinden korunmak için yapılan bir diğere uygulama ise, çocukların alnına mur (is) sürülür ki, böylece ilk bakıldığında mur görüleceğinden ilk bakıştan kaynaklanan ve çocuğun nazar almasına sebep olan şerrin çocuğun alnına sürülen mur tarafından engellendiğine inanılır (Ragibova, 2008, 119-120). Nazardan korunmak için nazarı değen kişinin yapması gereken bir davranışa yer verilir. Bu da söz konusu kişi, kendi nazarının başkasına değmemesi için kolunun yenini geriye doğru kıvrır. Böylece kendisinden kaynaklanan nazarın elbisenin yeni gibi geriye doğru gelerek karşı tarafa geçmeyeceği ve ona zarar vermeyeceği kabul edilir (İlmira Ragibova, Honaz, 31.01.2018; Zulfiya Kuchirova, Rusya/Rostov-na-Donu, 19.03.2018).

2. Hayvan İçin

Hayvanların nazardan korunma yöntemleri arasında en yaygın olarak boynuna veya alnına büyükçe bir nazar boncuğu takma uygulamasına yer verilmektedir (Sinmez ve Aslım, 2017, 205-232; Kibar Atamov (Ethem), Denizli, 31.01.2018). Yeni doğan buzağı, kuzu, oğlak gibi hayvanlar nazarı değen kişilerin bakışlarından uzak bir yerde olması sağlanır ki, böylece nazardan korunmuş olsun. Tedbirsizce bir hayvanın semizliğini veya verimliliğini öven kişilere nazarının aklına getirmesi hatırlatılır ve maşallah demesi istenir. Böyle yapılıncasöz konusu hayvanların nazardan etkilenmeyeceği kabul edilir. Hayvan barınaklarının ilk bakışta görülebilecek yerine eski bez parçası, çuval eskisi gibi şeylerin asılmasının, teneke vb. metal şeylerin bulundurulmasının hayvanların nazardan korunmasını sağladığı kabul edilen uygulamalardandır (Mahmut Mursal,

Honaz 12.12.2017; Dilara Mursal, Honaz, 12.12.2017; Eşref Osmanlı, Honaz, 02.02.2018; İlmira Ragibova, Honaz, 31.01.2018).

3. Bitki İçin

Sebze ve meyve bahçelerinin nazarın etkisinden korumak için farklı uygulamalara yer verilmekle birlikte, en yaygın olarak kırık yumurta kabuğu, kafatası kemiği, eski bez parçaları gibi nesnelere sebze veya meyve bahçelerinin ya da bizzat ağacın kendisinin ilk bakışta fark edilebilecek şekilde asılması uygulamalarına yer verilmektedir. Sebze ve meyvenin nazardan korunması için bahçelerin girişlerine ya da ağaçların dallarına görülebilecek şekilde at nalı asmak da nazara karşı bir kalkan uygulaması olarak kabul görmektedir.

4. Mal-Mülk İçin

Özellikle yeni edinilen bir mal veya mülk olursa nazarın etkisinden korunmasına dikkat edilir. Bu sebeple, yeni alınan olsun veya olmasın evlerin girişlerine at anlı, nazar boncuğu, hayvan kafası kemiği, üzerlik gibi nesnelere asılır. Giriş kapılarının üstüne maşallah, besmele gibi İslam'a ait motifler kullanılır. İş yerinde nazar ayetinin ve Âyetü'l-kürsî'nin yazılı olduğu tablolar asılır. Yeni sahip olunan bir şey için hem şükür mahiyetinde hem de kem göz ve sözlerin etkisinden yani nazardan korumak için kurban kesilir ve kanı nazardan korunması istenen şeye sürülür (Eşref Osmanlı, Honaz, 02.02.2018; Timur Abbas, Pamukkale, 19.03.2018).

d. Nazara Uğramış Olmanın Belirtileri

Nazara maruz kalmanın belirtileri nazara uğradığı kabul edilen şeyin tür ve cinsine göre, birçok benzerlik olmakla birlikte, farklılık gösterebilmektedir.

1. İnsan İçin

Nazar değen kişi kendisinde yorgunluk, halsizlik, iştahsız olma, elinde ayağında bir cansızlık hisseder. Görünüş olarak da solgun bir yüze sahiptir. Bu halde olmasında da herhangi bir sebep bulamaz. Böyle olduğunda bu kişinin nazara uğradığı kabul edilir. Aynı şekilde nazara uğrayan kişide diğer rahatsızlıkların yanında mide bulantısı, karın ağrısı, eklem ağrısı, baş ağrısı gibi durumlar ortaya çıkabilir. Özellikle bu rahatsızlıklar ani bir şekilde belirip ara sıra yok olup tekrar ortaya çıkıyorsa bu kişinin nazara uğradığına hükmedilir.

Çocuk ve bebeklerde ise, halsiz, iştahsız, hareketsiz ve neşesiz olma gibi durumların yanında sebepsiz yere sürekli ağlama, sürekli uyku hali gibi durumlar nazar belirtileri olarak kabul edilir. Hem insan hem çocuk ve bebekler için de boş ve manasız (cansız) bakış hali nazara uğramış olmanın belirtileridir. İnsanın alışılmışın dışında dikkatsiz olması da nazara uğramış olmanın bir diğer belirtisi olarak kabul görmektedir (Eşref Osmanlı, Honaz, 02.02.2018; İlmira Ragibova, Honaz, 31.01.2018; Demirel Abbas, Pamukkale, 18.03.2018).

2. Hayvan İçin

Hayvanların huysuzlaşması, normalin dışında hırçınlaşması, yerinde duramıyor olması, karnında şişkinlik olması, iştahsızlığı ve hareketsizliği nazara uğradığının belirtileri arasında yer almaktadır. Sebepsiz yere ses çıkartması, farklı sesler çıkartması ve yeri eşelemesi gibi davranışlar da hayvana nazar değdiğine işaret olarak görülmektedir.

3. Bitki İçin

Bitkilere nazar değdiğinin başta gelen belirtisi bütün şartların uygun olmasına rağmen solmaya başlaması ve sonrasında kurumasıdır. Ağaç veya bitki, sebze vb. şeylerin nazara maruz kalmasının bir diğer belirtisi ise, bütün şartların elverişli olmasıyla birlikte meyve vermemesi, verimli olmamasıdır. Bitkinin veya ağacın büyümemesi, çiçek açmaması gibi durumlar da nazara maruz kalmasının belirtileri olarak kabul edilir.

4. Mal-Mülk İçin

Mal-mülk sık sık arızalanırsa, bozulursa, başına istenmedik bir durum gelirse nazara uğradığına hükmedilir. Araba sürekli olarak arızalanıyor veya arabayla sürekli bir kaza yapılıyorsa, o arabanın nazara maruz kaldığına inanılır. Evde sık sık istenmeyen bazı bozulmalar, aksi durumlar olursa, kıskanç birinin ve kem gözlü birinin nazarının olduğu düşünülür (Kibar Atamov (Ethem), Denizli, 31.01.2018).

e. Nazardan Kurtulma Uygulamaları

Nazara değdikten sonra ondan kurtulmak için farklı yöntemlere başvurulmaktadır. Bu yöntemler kendisine nazar degen şeye göre de çeşitliktir göstermektedir. Hatta nazara maruz kalan şey aynı cinsten bile olsa farklı uygulamalara başvurulmaktadır.

1. İnsan İçin

Nazara uğrayan yetişkin veya çocuk/bebek için nazardan kurtulma uygulamaları çok benzerlik göstermekle birlikte bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Nazardan kurtulmak için farklı yöntemler uygulanmaktadır. En aygın olarak nûfsü (nefesi) keskin olarak kabul edilen hocalara başvurulmaktadır. Bu kişi, faklı uygulamalar olmakla birlikte, bir ekmeğe dua okur ve ekmeği bıçakla keser. Sonra kestiği ekmeği köpeğe verir. Üç defa bu işlemi yapar. Böylece kendisine nazar degen kişinin nazardan kurtulacağı kabul edilir (Ragibova, 2008, s. 119-120). Nazardan kurtulmanın ikinci yolu ise, halk arasında nazar bozan olarak meşhur olmuş kadına-özellikle bu kadın yaşlı bir kadın olur- gidilir. Bu kadın genellikle üzerlik otunun (ülkemizde nazar otu olarak da bilinmektedir) ateşle tütsüsünü yapar. Daha sonra bununla nazar degen kişinin elbisesi tütsülenir. Bu işlem sonucunda nazarın etkisinin gideceğine inanılır. Üçüncü uygulama ise, nazarı degen kişinin elbisesinden küçük bir parça alınıp yakılır ve üzerinde nazar olan kişiye koklatılır. Bunun neticesinde nazarın etkisinin kalkacağı düşünülür (eşref Osmanlı, Honaz, 02.02 2018; Kibar Atamov (Ethem), Denizli, 31.01.2018; Albina Muhammed, Honaz, (19.03.2018). Nazardan kurtulmak için başvuru yöntemlerinden biri de, İslam'ın etkisiyle oluşmuş olduğu düşünülür, Âyetü'l-kürsî'nin, felak ve nas surelerinin okunarak nazar degene doğru nefesin üflenmesidir. Böyle yapılıncı hem okuyan hem de okunan esnerse nazar olduğuna kanaat getirilir.

2. Hayvan İçin

Hayvanların nazardan kurtulması için ise, insanlardan farklı olarak yünden olan bir bez veya tülbentten kopartılan bir ipin okunması ve daha sonrasında yakılarak nazara uğramış hayvana onun dumanının koklatılması uygulanmaktadır. Böylece, dumanı koklayan hayvanın nazarın etkisinden kurtulup iyileşeceği düşünülür. Yine nefesi keskin olarak kabul edilen hocaya okutulan tuz ve suyun üç boyunca yemine ya da suyuna katılarak yemesi sağlanır (İlmira Ragibova, Honaz, 31.01.2018).

3. Bitki İçin

Meyve ve sebzeler için nazardan kurtarmak için nazardan korumak üzere yapılan uygulamalara başvurulur. Bununla birlikte, hayvan pisliği, özellikle tavuk pisliği, serpilir. Böylelikle nazarın etkisi giderilmiş olur. Bir

diğer uygulama ise, nazara maruz kalan ağaç, sebze kesilir ve diğerlerinin böylece nazarın etkisinden kurtulması sağlanır.

4. Mal-Mülk İçin

Mal veya mülke ait nazar değdiğine dair bir kabullenmenin ardından yapılan nazardan kurtulma yöntemleri, nazar duası okutma, içerisinde Âyetü'l-kürsî, nazar duası, felak ve nas surelerinin yazılı bulunduğu bir kâğıdı muska şeklinde veya tablo şeklinde ilgili mal-mülkte bulunmasını sağlama şeklindedir. Özellikle iş yeri ev gibi yapıların nazardan kurtulması için üzerlik ile tütsülenmesi sağlanır. Böylece nazarın ilgili şeylerden etkisinin kalkacağı kabul edilir (Eşref Osmanlı, Honaz, 02.02.2018; Kibar Atamov (Ethem), Denizli, 31.01.2018).

3. Nazar Uygulamalarından Bazı Örnekler

Nazarla ilgili bazı öne çıkan örnekleri kişilerin kendi tecrübelerinden aktarmak faydalı olacaktır.

1. Ata nazar değmesi

“Kırgızistan’dayken benim atım vardı. Bir gün iki oğlumla birlikte tarlanın kenarında bulunan odunları at arabasına yükledim. Odunları götüreceğimiz yere (evimin yakınına) ben önceden gittim ve oğullarım atla birlikte geldiler. At arabasından odunları indirdikten bir müddet sonra atlar titremeye başladı. Normalde böyle bir şey olmazdı. Tarlaya bırakınca yeşil otları yedi. Hemen ben çocuklara atı koşturup koşturmadıklarını sordum. Onlar da hayır, biz atları koşturmadık ve terletmedik dediler. Baktım at tir titriyor, hemen bıçağı aldım ve atı kesmek için hazırlık yapmaya başladım. (Bu arada hemen şunu belirteyim: Kırgızistan’da at eti yenilmektedir.) Ben de at israf olmasın diye kesip az bir miktar da olsa etini satayım düşüncesiyle atlara doğru elimde bıçakla yöneldim. Bu arada tarladaki Kırgız komşum bu durumu gördü, bana seslendi ve atın durumunu benden sordu. Ben de olanları ve atın durumunu kendisine anlattım. Hemen komşum bana yeşil bir yemeni/tülbent veya benzeri bir şey var mı dedi. Ancak bu yün olmalı diye de beni uyardı. Bir şey yapacağım atın iyileşecek dedi. Hanımımıza seslendim. O da yeşil yün tülbendi getirdi. Kırgız komşum, tülbentten bir ip kopardı, onun üzerine doğru bir şeyler okudu. Sonra o ipi yaktı ve atın burnuna doğru uzatarak atın ipten çıkan dumanı koklamasını sağladı. Sen hiç endişelenme diyerek biraz sonra atında hiç bir şey

kalmayacak dedi. Fazla bir zaman geçmeden at tarlada eskiden olduğu gibi başladı ot yemeğe”.

2. Kuzuya nazar değmesi

“Bir kuzu almıştık. Ancak bu kuzu besili idi. İki gün sonra bu kuzu hiçbir şey yokken boynunu yere dikti. Hiçbir şey yemez ve hareket etmez oldu. Annem bu kuzuya nazar değmiş olmalı dedi. Elini kuzunun başına koydu. Bir şeyler okumaya başlamıştı ki, annem yere yıkıldı”.

“Özbekistan’da henüz küçükken ön sokakta bir nene vardı. Bu nene gelen geçenlere dikilip bakardı. Bu sebeple herkes ondan uzak bir yerden geçerdı. Bir gün akşama doğru bakkala geçtim. Bu nene bana da baktı. Sabaha doğru ayağımda yaralar çıktı. Bunun bir göz yarası olduğunu söyleyip dün nene seni gördü mü dediler. Ben de o bakkala geçerken bana bakmıştı dedim. Bunun üzerine ayağımın değdiği yerden çerçöp toplayıp tütsü yaptılar ve birkaç gün sonra ayağımda çıkan yara geçti” (Eşmeli ve Ethem, 2018, s. 325-346).

Ahıska Türklerinin nazar inancı ve ilgili uygulamaları Anadolu ve diğer Türk boylarınınki ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Ahıska Türklerinde olduğu gibi Anadolu’nun birçok bölgesinde kimlerin nazarının degeceğine dair kabullerde göz rengi önemli bir unsurdur. Açık mavi veya çakır gözlü olanların nazarı degen kişiler olduğuna inanılır. Diğer yandan hem Ahıska Türklerinde hem Anadolu ve diğer Türk boylarında nazarı degen kişilerin orta yaşın üzerinde olması ortak bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimlere/nelere nazar degeceği konusunda da birçok yönden ortak noktalar bulunmaktadır. Bebekler, yeni yetişen gençler, çocuklar, yeni gelin olanlar ve yeni doğum yapmış olanların nazara karşı daha zayıf olduğu hemen hemen tüm Türk toplumunda yaygın bir inanıştır (Yılmaz, 2008, s. 417-430).

Yukarıda yer verdiğimiz Ahıska Türklerinin nazardan korunma yöntemlerinin büyük bir kısmı Anadolu’daki insanlar tarafından uygulanmaktadır. Nazar boncuğu, yumurta kabuğu, muska, ihlas, felak sureleri, Âyet’el Kürsî ve nazar ayeti, maşallah yazısı, alına kara sürme, nazarı degecek olanın aklına nazarının getirmesini sağlama gibi uygulamalar Anadolu halkının tamamına yakınında nazardan korunmada önemli unsurlar olarak kabul edilmektedir. Yorgun olma, iştahsızlık,

dikkatsizlik gibi durumlar nazara uğramış olmanın belirtileri olarak kabul edilmektedir. Bu hususta da benzerlikler göze çarpmaktadır (Çıblak, 2004, s. 103-125).

Nazardan kurtulma uygulamalarında benzerliklerin yanında bazı farklılıklar dikkati çekmektedir. Nefesi keskin olduğu kabul edilen hocaya okutma uygulanmakla birlikte, ekmeğe okutma, onu kesip bir köpeğe verme uygulaması Ahıska Türklerine özgü olan bir durum olduğu kanaatindeyim. Nazardan kurtulmak için illa yaşlı bir kadına okutma durumu da Ahıska Türklerinde ait bir uygulamadır. Üzerlik otu ile ilgili uygulamalar bazı farklılıklar olmakla birlikte ortak bir uygulamadır (Emeksiz, 1998, s. 229-242). Nazarı değen kişinin elbisesinden alınıp nazar değer kişiye koklatılma uygulaması da Ahıskalı Türklere özgü bir uygulama olduğu aşikârdır.

Sonuç

Bir milletin temel özelliklerini belirleyen birçok unsurlar bulunmaktadır. Tarihsel süreçte yaşanan tecrübe, kabul edilen ve karşılaşılan inanç, kültür ve milletler bu unsurların başında yer almaktadır. Bu nedenle bir milletin veya topluluğun kimliğinin belirlenmesinde yukarıda belirtilen unsurların bilinmesinde büyük bir fayda bulunmaktadır. Bu çalışmamızda Ahıska Türklerinin nazar inancı ve ilgili uygulamalarını söz konusu topluluğun bütün unsurlarıyla birlikte tarihini ele alarak açıklamaya çalıştık ve tarihsel süreç ile yakın bir ilişkisinin olduğu ve aynı zamanda söz konusu inanç ve uygulamaların Ahıska Türklerinin kimliklerinin bir parçasını oluşturduğunu gözlemledik. Sürgünde olan Ahıskalı Türklerinin yer ve zamandan bağımsız olarak genel itibarıyla benzer nazar inancına ve ilgili uygulamalarına sahip olduğu sonucu ortaya konulmuştur.

Ahıska Türkleri tarih içerisinde farklı inanç ve kültürlerle karşılaşma imkânı/zorunluluğu olan bir topluluk olarak farklı inanç ve kültürlerden etkilenmiştir. Ancak sürgün öncesinde Ahıska Türklerinin inanç ve kültürü diğer Türk boylarıyla büyük oranda benzemektedir. Sürgün zamanlarında da Ahıska Türkleri her ne kadar farklı milletler, inanç ve kültürlerle karşılaşmış olsa da büyük oranda sürgün öncesinde sahip olduğu örf, adet ve inanışları etrafında kenetlenerek birliktelikleri ve kendilerine has inanış ve uygulamaları muhafaza etmeyi büyük oranda başarmışlardır. Bu nedenle

Ahıska Türklerinin sahip olduğu nazar inancı ve ilgili uygulamaları diğer Türk boylarıyla benzerdir. Ancak, karşılaştıkları millet, kültür ve inançlardan da etkilenmiş oldukları da bir gerçektir. Bu bağlamda Ahıska Türklerinin nazar inanış ve ilgili uygulamaları kimliklerinin bir parçası olarak geçmişten günümüze farklı süreçlerden taşındığı gibi günümüzden gelecek zamanlara da ya aynen ya da şekil ve anlam değişikliğiyle devam edecek gibi görünmektedir.

Kaynakça

- Alp, İ. (1993). Bulgarların Pomak Türkleri Politikası (Kıpçaklar - Kumanlar) Politikası. *Diyanet İlmî Dergi*, 29 (2), 75-80.
- Arık, D. (2015). Çubuk ve Çevresindeki Halk İnanışları. *Bütün Yönleriyle Çubuk ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu*. Çubuk-Ankara, 191-208.
- Arık, D. (2017). İslam Öncesi Arap İnanışları. Arık, D., Eroğlu, A. H. (Ed.). *Halk İnanışları El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydın, M. (2004). Meshet Türkleri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29, Ankara: TDV Yayınları, 304-306.
- Aydın, A., Aydın, İ. (2014). Ahıska Türkleri: Ulusötesi Bir Topluluk-Ulusötesi Aileler, Ankara: SFN Yayınları.
- Buntürk, S. (2007). Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri. Ankara: Berikan Yayınları.
- Çıblak, N. (2004). Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnanıcı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 15, 104-125.
- Dadayev, A. (2013). Osmanlı Devleti-Çarlık Rusya Sınırında ve Sovyetlerin Sürgün Politikasında Ahıskalı Türkler. (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dervişeva, K. (2018). Ahıska Türklerinin Sürgünden Sonra Sosyal ve Kültürel Hayatına Kısa Bir Bakış. *Türk Tarihine Dair Yazılar-III*. Ankara, 566-577.
- Dervişeva, K. (2019, Nisan). Ahıska Türklerinin Bitmeyen Göçü. *SUTAD Dergisi*, 45, 333-352.
- Eker, A. (2000). Nazar (Göz Değmesi). (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Emeksiz, A. (1998). Türk Halk Kültüründe Üzerlik. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 28, 229-242.
- Eşmeli, İ., Ethem, M. (2018). Ahıska Türklerinin Günlük Hayatla İlgili Bazı Halk İnanışları (Denizli Örneği). *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (34), 325-346.
- Gökbek, A. (2001, Haziran). Kıpçak Türkeri'nde Hıristiyanlık. (2000. yılında Hıristiyanlık-Dünü, Bugünü ve Geleceği Sempozyum. *Dinler Tarihi Araştırmaları III*. Ankara, 511-528.
- Gürkan, S. L. (2016). Nazar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32. İstanbul: TDV Yayınları, 443-444.

- Keskin, Y. M. (2008). Türk Toplumunda Nazar Olgusu ve Buna Karşı Geliştirilen Korunma ve Kurtulma Pratikleri: Elazığ Örneği, *Dini Araştırmalar*, 11, 191-214.
- Lubarskaya, E. (2019, 21 Eylül). Bejenci iz Krasnodarskogo Kraya. Erişim adresi: <https://lenta.ru/articles/2004/07/22/turks>.
- Mirkhanova, M. (2006, Nisan). People in Exile: The Oral History of Meskhetian Turks. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 26 (1), 33-44.
- Örnek, V. (1995). Türk Halk Bilimi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,
- Polat, İ. E. (Bahar 2009). Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2 (7), 207-217.
- Ragibova, İ. (2008). Kırgızistan'da Yaşayan Ahıska Türklerinin Folkloru. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sinan, A.T. (2000). Kıpçak Türkçesi Bibliyografyası. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5, 421-435.
- Sinmez, Ç. Ç., Aslım, G. (2017). İç Anadolu Bölgesindeki Hayvanlarla İlgili İnanış ve Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme. *Bilig Dergisi* 81, 205-232.
- Yazır, E. M. H. (1938). Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul.
- Yılmaz, M. A. (2008). Kazaklarda Batıl İnanışlar. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17 (3), 417-430.
- Yücel, M. U. (2002). Kıpçaklar. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 25. Ankara: TDV Yayınları, 420-421.
- Zeyrek, Y. (2019, 21 Eylül). Ahıska ve Ahıska Türkleri. Erişim adresi: <https://www.tarihtarih.com>.

Kaynak Kişiler

- Zulfiya Kuchirova, D. 1994, Muhasebeci, Rusya/Rostov-na-Donu (19.03.2018).
- Mahmut Mursal, D. 1968, Turizmci, Honaz (12.12.2017).
- Dilara Mursal, D. 1971, Ev Hanımı, Honaz (12.12.2017).
- Seher Mursal, D. 1943, Emekli, Honaz (16.12.2017).
- İlmira Ragibova, D. 1981, Akademisyen, Honaz (31.01.2018).
- Kerim İsmail, D. 1963, Turizmci, Honaz (02. 02. 2018).
- Eşref Osmanlı, D. 1938, Emekli, Honaz (02.02.2018).
- Gülşen Saifullaeva, D. 1997, Öğrenci, Honaz (18.03.2018).
- Demirel Abbas, D. 1992, Öğrenci, Pamukkale (18.03.2018).
- Gülmira Atamova, D. 1989, Ev Hanımı, Denizli (18.03.2018).
- Rıza Usmanov, D. 1993, Öğrenci, Denizli (19.03.2018).
- Mayzer Hamit, D. 1997, Öğrenci, Bursa (19.03.2018).
- Timur Abbas, D. 1994, Pamukkale (19.03.2018).
- Albina Muhammed, D. 1998, Öğrenci, Honaz (19.03.2018).
- Kibar Atamov (Ethem), D. 1958, Serbest Meslek, Pamukkale (31.01.2018).